

ЕПСКИ ЈУНАК У „СВОЈОЈ“ И „ТУЂОЈ“ КУЛТУРИ¹

Снежана Д. Самарција

Филолошки факултет

Универзитет у Београду, Србија

Кључне речи: епска песма, јунак, култура, типови карактеризације

Апстракт: Карактеризација књижевних јунака изграђује се у више семантичких равни, мада често већ номенклатура активира „информације“ о националном, конфесионалном, социјалном или родном идентитету. Лик-симбол прераста све те компоненте и препознаје се у свакој средини на исти начин. За настанак и рецепцију епске народне песме, међутим, изузетно је важно емотивно ангажовање стваралаца и колектива, те се већ кроз именовање, као примарни сигнал, сугеришу обележја „своје“ и „туђе“ културе. Процесе обликовања епских јунака и њихове одлике условљавају поетичке законитости, али и друге компоненте: таленат стваралаца, усаглашеност њихових ставова са назорима публике, време и место импровизације. Ипак, грађа са јужнословенског простора открива различите и динамичне последице „премештања“ јунака из једне културне зоне у другу, чак и онда када су поетске биографије засноване на сећањима о даљој и ближој историјској прошлости.

Key words: epic poem, hero, culture, types of characterization

Abstract: In the mythical structure characters and conflicts also arise from the basic opposition man's world versus higher power as the hero has a peculiar cultural position of mediator. Literary heroes, regardless of genre and stylistic formation, are realized and recognized in several semantic levels, with their typical traits and characterization establishing various relations towards category of national, religious, social or gender identity. Character-symbol grows, absorbs these components, and is recognized in every community in the same way. The creation and reception of epic folk songs require an emotional engagement of both singer and audience. The primary signal – nomenclature already suggest features of “his” and “others” cultures. This paper will point out the various processes of shaping an epic hero, whose characteristics are caused by a wider social context (time and place of improvisation). The most frequent consequences of “moving” a hero from his

¹ Рад је укључен у план пројекта *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (Институт за књижевност и уметност у Београду), који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој РС.

cultural zone / environment (absolute antagonism – his own : his own, his own: others; antipodes; partial adaptation; adoption) will be allocated from the corpus of epic poems coming from the South Slavic area.

1. Локално и универзално

И у митском комплексу ликови почивају на основној опозицији своје (човеков свет) : туђе (више силе), док културни јунак има особену позицију медијатора (Meletinski, b. g: 180–196). Независно од језика на којем су саопштене или записане, древне митске представе испољавају изузетну морфолошку подударност, као што су и њихове функције истоветне у систему религије и културе. Стабилност наративног склопа отвара је и разне теоријске покушаје научника да осветле корене и путеве цивилизације. Приче о стварању космоса или о потопу, генеалогiji богова или постанку рељефа, флоре, фауне, човека, кланова, родова и друштвених норми не разликују се много на мотивском и структурном плану међу индоевропским народима, афричким, аустралијским и индијанским племенима. Оно што је различито, међутим, изгледа да је и пресудно за опстанак сижеа, да би се у одређеној средини доживео на одговарајући начин. Ако дијахронијска перспектива остаје неминовно замагљена, те појаве је могуће илустровати поређењем културних феномена карактеристичних за одређено поднебље. Пред маскама у кинеском позоришту Европљанин остаје ускраћен за читав низ информација, као што и источњачкој публици мало говоре костими типских ликова ренесансне комедије. Исти принципи долазе до изражаја при поређењу свих сегмената културе. Колико год да је, на пример, храм универзално свето место општења између смртника и бога, толико се светилишта међусобно разликују, већ при површном погледу на архитектонска решења, материјал, облике и унутрашњост здања или места на којем се подиже.

Кроз искуства колектива на одређеном нивоу културног развоја „тумаче“ се исте представе о вечитом обнављању природних циклуса. Приближавају се божанства смрти и плодности, кроз ритуал, табу-прописе, елементе магије и стилизоване митске секвенце. Али, свака средина другачије именује више силе. Хатор, Изиди, Аџист, Еоцанатлехи, Деметра, Церера, Фрига или Шочикецати неће значити ништа у хавајској митологији (Koterel, 1998), где моћ непрекидног преображаја од старости ка младости има само Хаумеа.

Процеси из најстаријих периода цивилизације испољавају се и код сродних политеистичких система (нпр. однос грчке и римске митологије) и у околностима далекосежних промена, какво је било ширење хришћанства међу Словенима. Битна опозиција своје : туђе

само је вековима добијала безброј нових реализација, уз истицање припадности истој породици, истом роду, народу, класи или сталежу. С друге стране, однос свог и туђег показује и особену флексибилност, јер зависи од тачке гледишта из које се успоставља идентификација јединке и групе. То врло добро показује лирска песма, која прати свадбени обред. Када младожења креће по невесту, тражи благослов од родитеља:

„Ја ћу да идем у *туђе* село,
У *туђе* село, за *тућу* сеју,
За *тућу* сеју, за *м о ј* у љубу.“ (Вук I, 27)

2. Контекст епског подвига

Истоветне релације универзалног и локалног, које је у митолошком комплексу уочио већ Херодот (Херодот, 2005: II, 42 и даље), још су изразитије при обликовању епске народне поезије, само што је епски јунак сложенији. И за развијање биографија и при сужавању до једног сижејног модела, битна је идентификација певача с публиком, утемељена на најмлађем историјском или квазиисторијском слоју. А, ликови се граде у садејству тих сегмената са митолошким честицама, обредно-магијском праксом, религијским системом, етичким нормама и поетичким законитостима. На нивоу номенклатуре (Клеут, 2012: 145–158) развија се хоризонт очекивања и знање о јунацима, вековима преношено усменим путем. Сеобе у друго и другачије окружење су могуће, док су последице тих процеса различите. Осим преласка из усмене традиције једног народа ка другој националној баштини, угао процене се некада мења и кроз генерације, док став према јунаку зависи и од типа културе у оквирима књижевне историје истог народа.²

² То посебно потврђују различите литерарне обраде фолклорног наслеђа у токовима националне литературе, али и рецепција превода усмене грађе. Међусобно се разликују Максим Црнојевић старца Милије и истоимени јунак Костићеве трагедије. Иако се на балканским просторима лик Марка Краљевића током векова обликовао на више начина, његова препознатљива обележја добијају нове функције и значења у Домановићевој пародији или Михизовој драмској стилизацији. Андрићев Ђерзелез, такође, постаје особени гротескни двојник великог епског јунака, представљен из неочекиваних димензија људских слабости. Епски свет косовских ратника или лични удес Бановић Страхине чувају само основне обресе када, премештени из усменог поетичког система, постану актери драмских заплета Љ. Симовића или Б. Михајловића. Мада сваки од ових типова промене заслужује посебна истраживања, овом приликом је опозиција своје : туђе обухваћена само односима у усменој епизи, која је на истом језику стварана и

Када је Вук Караџић објавио прву збирку српске народне поезије непогрешиво је осетио управо потребу да се локална традиција представи новој публици. Јер, не само да је усмена импровизација „преведена“ у штампани текст, већ је било нужно повезати српско наслеђе са оним што је добро познато образованом Европљанину. На том првом кораку зближавања, Вук је занимљиво срочио белешку о Марку Краљевићу: „За овога *сербскога Херкулеса* повест писмена врло мало опомиње (...) *гди год се сербски језик чује, ту се чују и песне о њему*“ (Вук, Пјеснарице: 106–107).

Таква најава националног хероја, међутим, није била довољна за Гетеа или Терезу фон Јакоб. Укус, образовање и животни назови нове средине учинили су да и славни песник и његова млада следбеница и преводилац српске усмене поезије боље уоче тамну страну балканског епског краљевића.³ Ни они нису били лишени личног афинитета и колективних предрасуда о туђој култури, колико год да су допринели афирмацији српског усменог стваралаштва у ученим центрима Европе.

Карактеризација истога јунака, условљена ставовима различитих, а језички сродних средина, најбоље показује удео емотивног ангажовања усмених стваралаца и слушаца. Али, истоветне појаве испољавају се и при реализацији популарних сижержних модела. И о тој појави је Вук оставио драгоцену запажање, осветливши удео контекста импровизације при вредновању јунака и њихових поступака. Међу типовима јуначких женидби (Петковић, 2008: 46–67) често се варира образац отмице кћери, сестара или љуба највиђенијих муслиманских јунака, које радо полазе за славне Сењане и котарске ускоке. Истовремено, примећује Вук, о подударним околностима „пјевају и Срби турског закона по Босни, само што они понајвише пјевају, да су њиови надјачавали и ришћанске жене и ђевојке робили и премамљивали“ (Вук I: 569).

Ми и они, наше и њихово представљају два стојера око којих се конституише читав поглед на свет. Релативност процена исте, чак и историјске чињенице, може се илустровати бројним примерима, од којих је свакако најизразитије виђење Косовског боја из 1389. Оскудне чињенице се не мењају, али се разликују њихова вредновања из перспективе турских извора, хришћанских списа, стилизације епске поезије и усмених предања.⁴

преношена кроз различите културне, идеолошке и професионалне средине. Литература о овим односима: Самарџија, 2012: 70–86.

³ О овим питањима в: Кољевић, 1982; Талфј, 2008; Клеут, 2012: 135–138.

⁴ Обимну литературу о овим питањима в: Петровић, 2001; Љубинковић, 2010.

Иако су у историјским околностима на Балкану односи ислама и хришћанства или католичке и православне вере махом оличавали непомирљиве крајности, ове релације ипак нису апсолутно заоштрене. На етичкој скали није аутоматски добро само оно што је „своје“, а лоше све што припада „туђој“ страни. Чак ни епска приказивања сукоба и процене јунака не подразумевају једностране, аутоматске квалификације. Напротив. Највеће признање чојству и јунаштву долази од противника,⁵ чиме се савршено остварује и илузија епске објективности.

Ипак, када већ треба оценити одлуке и дела, онда се кодекс сопствене средине поставља као императив, што није обележје само српске епике, него правило својствено традицији сваког народа. Епски ривали, при том, самим именовањем активирају сигнале о националној, социјалној и верској припадности. Но, њихове акције и мотивација сукоба ништа мање не зависе од окружења и контекста импровизације. Страна која се препознаје и доживљава као *своја* – никада не изазива, већ узвраћа на изазове, брани част, породицу и народ, штити владара и државу, чува духовне вредности и веру. Баш због тога што природа епског конфликта не афирмише само физичку снагу, слава и углед се не могу ни стећи, ни задржати без поштовања моралних начела. Пред тај скуп неписаних правила понашања постављају се сви чланови породице и друштва, крвни сродници, кумови, побратими, странци, туђи поглавари, њихови саветници и јунаци из противничких редова. Кроз овако изграђене слојеве сукоба поново се релативизују границе свог и туђег света, јер епска стилизација не почива на једноставној црно-белој техници. Процене, критике и осуде (певача и колектива – спољашњи коментари) појачавају се и из унутарње перспективе епског

⁵ У мноштву таквих примера најстарија похвала туђем јунаку стилизована је као општеприхваћен став групе. Особено хор удинских жена указује поштовање непријатељу, али часном јунаку Радосаву Сиверинцу (Б, 49). Султани одају почаст хришћанским витезовима и признају им јунаштво (Б, 1, 46), док тек заробљени непријатељ открива на угарском двору праву истину о току борбе и најхрабријем ратнику (Б, 14). По истом механизму, у функцији објективне процене, митски војвода Балачко велича Милоша Војиновића, а Змај од Јастрепца признаје страх пред Змај Огњеним Вуком (Вук II 29, 43). Сложени односи између пријатеља и непријатеља изразити су међу варијантама старца Милије (Вук II, 40, 44, 89; III, 42). И Краљевић Марко, колико год да су певачи пристрасни према његовим подвизима, реагује на посебан начин над телом савладаног демонског непријатеља:

„Проли сузе низ бијело лице:

Јаох мене до Бога милога!

Ђе погубих од себе бољега.“ (Вук II, 67)

Епски престиж је, при том, подједнако битан и за зараћене стране и за углед јунака међу својима.

догађаја, када их саопштавају родитељи и владари, али и љубе, слуге и поданици, појединци или група. Такве критике, самокритике и спознаје одражавају етичка правила и систем вредности сваке средине, а императив њиховог поштовања појачава и карактеристичан епски патос. Но, *своја* страна никада није апсолутно идеализована. Издајства смерају и чине најближи, као што некада јунак, попут обичног човека, налази разумевање, утеху и ослонац тамо где их најмање очекује – међу непријатељима.

2.1. Своје као туђе

Поредак у патријархалној породици пројектован је и на друштвену хијерархију, представљену различито међу тематским круговима три велике епохе српске усмене епике.⁶ Старешине куће и владари (цар, харамбаша или вожд) оличавају ауторитете и подразумевају послушност подређених, уз узајамно поштовање свих чланова рода, поданика царства и представника нижег социјалног „статуса“. Прекршаје етичких и друштвених конвенција колектив строго осуђује, а виша сила неминовно кажњава. Ако идеалну равнотежу не би ништа пореметило, изостали би заплети, подвизи и поуке вредне памћења. Зато епски свет суштински почива на различитом сучељавању опречних принципа, чији заговорници не морају само једноставно да поларизују своју и туђу средину.

Апсолутни антагонизам гради се као, различито мотивисан, сукоб унутар исте групе. Неопростив чин издаје трајно обележава починиоца и читав његов род. Мада издајник по правилу оствари своје намере, његов је успех привремен. Вукашин убија младог кума и последњег српског цара, али му се злодело враћа. Поред тога што је трајно обележен тим злочином, и сам умире на сличан начин. Невернице издају мужеве и децу, али прељубу испаштају у мукама. Нечасни побратими, попут ковача Петра или Мата Његошевића, такође плаћају главом похлепу и страсти, с којих несмотрено доносе погрешне одлуке. Са епског Косова Вук Бранковић повлачи своју војску, пошто је претходно унео клицу раздора између Лазара и Милоша. И, мада

⁶ Састављајући коначно, бечко издање особене антологије *Српских народних пјесама*, Вук је избор из грађе груписао према хронолошко-тематским полазиштима. Тако су „старија времена“ (II књига) обухватила јунаке, породице и догађаје из српске средњовековне државе („до пропасти царства и господства српског“). „Средња времена“ (III књига) објединила су стилизоване, мање или више историјски засноване биографије хајдука и харамбаша, сењских и котарских ускока. У „новијим временима“ (IV књига) су описане борбе за ослобођење Црне Горе и ближа историјска збивања из „Српске револуције“ (Први и Други српски устанак).

остаје жив (или управо због тога), стижу га кнежева клетва и заклетва косовских витезова. Оформљене у традицији, ове представе јаче су од историјских чињеница. Све Вукове потомке обележава срамота те издаје, или макар сенка срама, и онда када су потпуно посвећени подвизима, часној и оданој служби. Независно од сложених путева такве карактеризације, чак и име унука призива сумње, јер је: „Вуче Огњени од кољена неврјернога“ (Б, 14).

2.2. Релативност успомена

Судбина Бранковића у традицији посебно потврђује улогу средине при обликовању епских портрета. Пред зачућеним дворским песником напуљске краљице су 1497. стихове о *славном* деспоту (Пантић, 2002: 29–33) највероватније певале избеглице из околине Смедерева, чувајући и тако сећање на напуштену отаџбину и изгубљену државу. Католичка средина је, међутим, другачије окарактерисала српског владара. Његово упорно одбијање да се одрекне православља истакао је и учени бенедиктинац, састављајући прву сторију словенских народа (Орбин, 2006²: 127). Исти поступак се, неминовно, различито вреднује, сходно идеолошким упориштима различитих средина. Међу бугарштицама бележеним у Дубровнику и околини Републике Светог Влаха, последњи српски деспот је *невјерни* Ђурђе (Б, 9).

Његова жена, деспотица Ирина, током векова је стицала и сачувала демонска обележја. „Проклета“ Јерина није у српској историји прва владарка – странкиња. И много пре ње су српски краљеви склапали бракове са византијским, бугарским, грчким и угарским принцезама, девојкама из куће Дандоло и од Анжујског племства. Али, Јеринино туђе порекло повезало се с догађајима преломним за цео народ. Ову жену плаве крви, родом из царске лозе Кантакузин, генерације су памтиле по злоделима. У епици и предањима она угрожава рају и племиће, мужа и своје потомке, намеће тешке кулуке при зидању градова и постаје виновник краха деспотовине. Самовољна, даје султану руку своје кћери и непроцењив мираз:

Даде ћерку за Отмановића,
И с њом даде земљу и градове. (Вук II, 80)

Занимљиво је да ови усмено преношени стихови чувају сенку сећања на историјска збивања. Мару Бранковић су због политичких разлога, тако честих на свим дворовима света, послали 1435. у харем Мурата II, а према брачном уговору Ђураћ је уступио султану део

територија (ИСН II: 241–242). Шест година након тога Смедерево се први пут предало Турцима, да би 1459. падом престонице нестала и српска држава. Међутим, у свим тим збивањима ни Јерина, ни султанија Мара нису могле имати великог удела (Пешикан-Љуштановић, 2007: 99–129). Кроз усмено преношену повесницу само су узроци и последице заменили места. Уосталом, Мара Бранковић није била једина српска принцеза коју су дали у турски харем. Исту судбину имала је и њена тетка Оливера, најмлађа ћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице. Непосредно након Косовског боја она је постала жена Бајазита I (ИСН II: 48). Те су околности у традицији потпуно потиснуте. Статус светог и честитог кнеза, његова узвишена жртва и идеализована жена из лозе Немањића – потпуно су неутралисали историјску чињеницу. Ни вазалне обавезе деспота Стефана Лазаревића према турској царевини нису нашле директан пут до усмене епике (Деретић, 1995: 165–197), премда су их на посебан начин тумачили већ средњовековни писци.

2.3. Своје према туђем

Мада потиче из најдубљих слојева традиције, много је једноставније мотивисан мегдан српских јунака из свих епоха са Арапином (Делић, 2011: 105–125). Уз прожимања митолошких елемената и историјских реалија (Божовић, 1977), типски лик Арапина доследно испољава хтонске обресе, од боје (црни) до постојбине (прекоморац). Сатирући изузетне количине хране и пића, он захтева увек исти тип жртве (Krstić, 1984: 549–550). Приносе му девице и младе невесте, независно од тога чије градове и територије упорно опседа, све док му се не супротстави спасилац породице, владара и народа.

На различите начине се, уз подразумевање негативних особина, означавају и остали епски изазивачи. Турци угрожавају војном силом, скрнавe светиње, руже светитеље, ударају на образ, намамљују на реч, пале и робе, а заробљене јунаке сакате, муче и покушавају да придобију на своју страну. Други, попут „стarih варалица“ – Латина, подмукло кују завере, постављају замке сватовима или за ослобађање траже велики откуп и градове. Вековно искуство, тегибан живот, неизвесност опстанка и напори генерација да одоле исламизацији и унијаћењу утицали су и на обликовање типских ликова противничке, туђе стране. Јер, из перспективе певача и његових слушалаца, опасности су исте, и са Истока и са Запада. Турска сила предузима походе како би остварила своје интересе:

Да потурчи триста калуђерах (...)
Да потурчи пет стотин` ђаковах (...)
Да потурчи пребијелу цркву,
Да у по ње огради цамију. (Вук III, 13)

Ни сибињски војвода се не двоуми шта би учинио са Србима. Превео би их у „мацарску вјеру: да граде мисе и да вјерују рим-папу“ (Вук II: 370). Из таквог контекста насилног одузимања националних упоришта обликују се и типична обележја турских царева, везира, ага, бегова и дахија, као и магловита визија незаинтересованих „свих седам краљева“. Кроз историјски контекст се преламају и обележја групе („Турци јањичари“) и мање-више индивидуализовани портрети *аге* од Рибника, *бега* Љубовића, *Мује* од Добоја или Филипа *Мацарина* и *Грчић* Манојла. Али, епски свет испољава и особене видове толеранције.

2.4. Туђе као своје

Бројни конфликти међу епским јунацима показују и својеврсно превазилажење разлика. Границе између својег и туђег могу се ублажити у одређеним околностима и на посебан начин. Унутар исте заједнице, међу члановима различитих породица, али и као спона две иначе антагонистичке средине, успостављају се посебни видови орођавања. Поред склапања брачних веза, које не морају да гарантују и прекид непријатељства, много су поузданија побратимства. Овај облик духовног сродства наговештава и путеве адаптације, који су неминовни при сусретима култура. Најчешће представници обе стране имају исти (епски) статус. Такви су Маркови побратими Алил-ага, Хасан-ага, бег Костадин, чији ликови могу, али и не морају имати историјску подлогу. Укрштања ових детаља и старијих слојева традиције испољавају братско-сестринске везе епских јунака са вилама.⁷ Но, пред Богом и Светим Јованом духовна спона се успоставља и од невоље. Тада није пресудан епски углед, већ се јунака братими са представником (нижих) социјалних сталежа (неимари,

⁷ Амбивалентан однос креће се у широком луку од реализације мотива виле љубовце (у функцији тумачења изуетне снаге ратника), преко изразитог непријатељства између демона и човековог света (захтевање различитих видова људске жртве), до изразите наклоности митских девица према изузетним јунацима. Некада се духовно сродство једноставно подразумева, а у предањима се стицање таквог статуса експлицитно повезује са проверама јунака (захвална вила дарује снагу, атрибуте или помаже кад год је побратим заове). Модификације ових односа, као и њихове амбивалентне природе, испољавају се при стилизацији типских одлика крчмарице.

ковачи, бербери, телали, писмоноше, апсанције, чак и целати). Духовно сродство склапа се и између мушкарца и жене, једноставним ословљавањем, типа: *Мили брате, делијо незнана – Мила сестро/секо* (Косовко, Будимко, Туркињо) *девојко*. Ако невеста, упркос склопљеном браку, жели да сачува чедност, она братими свога мужа (Вук I, 758), а некада се на такав начин млади брачни пар добровољно одриче световног живота и заветује Богу (Петрановић II, 10).

Када се побратимством вежу непријатељске стране, такође кроз савршен привид епске објективности, истиче се доминација етичких начела оне културе којој припадају певач/казивач и слушаоци. Изокретање перспективе је могуће, јер се представник туђе сфере приклања конвенцијама *њему туђе* културе. Пошто рањени Вукашин сестрими Туркињу, она му помаже у невољи, а проклиње свог брата зато што се полакомио на сабљу и убио тек стеченог побратима (Вук II, 57). Дињар Бањанин стаје пред сватовску поворку свог непријатеља. Исход таквих заседа је, иначе, увек кровопролиће, али противник поступа другачије, иако зауставља младу:

*Преклања се Дињар Бањанине,
Пред ђевојком црну земљу љуби:
„Богом сестро, лијепа ђевојко!“* (Вук II, 88)

Уз ритуално даривање, моли је да се заузме за његову браћу, заробљену у младожењиној тамници. Могућа трагедија се, заправо, помера од путовања сватова ка дому Влашића Радула, где невеста крши уобичајене норме понашања. Обавезана братимљењем, она саопштава и разлоге својих поступака, све док јој муж не допусти да ослободи робље.

При нападу туђе групе на сватове, невесте се махом пасивно препуштају кобном преокрету, али знају и да умилоствиве непријатеља. Девојка братими бана Маријана и подсећа га на тежину греха: „не квари ми прве среће моје“ (EP, 15). Чак и након ратних сукоба, када победници одводе робље, племенитост и саосећање могу надјачати дубоки јаз између поражених и победника. Млада Марковица братими сењског барјактара пре но што га упита како је дошао до одличја њеног мужа. Кратка ретроспектива враћа ток догађаја у нетом завршен окршај, а када схвати да је заробио удовицу и брата савладаног ратника, Сењанин обећава:

*„посестримо, млада Марковице (...)
те ти нећеш бити робињца,*

него хоћеш бити сестра моја,
а твој девер место брата мога.“ (EP, 97)

И усвајањем се туђин укључује у сопствени свет. Обред се чак експлицитно стилизује, када царска кућа без мушког наследника прихвата дете непознатог порекла, пронађено сред горе (Вук II, 30: 123). Некада родитељи спасавају тек рођеног сина тако што га шаљу страном владару (EP, 21) или се на овакав начин „правдају“ историјске околности због којих су српски великаши прихватили вазалне обавезе према туђем владару (угарски краљ – Змај Огњени Вук; султан – Марко Краљевић). Најчешће, међутим, усвајања не поништавају антагонизам између две противничке стране. Мада се чува друштвена хијерархија, лажну присност не умањују ни доследно спроведена ословљавања између поочима и посинка.⁸

Супротност оваквом повезивању представља свесно, потпуно прилажење противницима. Одбацивање вере и имена увек је врхунац емотивне тензије, било да одражава личну драму огорченог појединца, једини начин одбране рода (Максим Црнојевић : Јован Обренбеговић, Вук II, 89) или очајнички корак угњетених поданика (Папас-паша, EP, 70). Онога часа када се донесе таква одлука, дефинитивно је раскидање са свим пређашњим правилима, а придошлица у туђем окружењу постаје најжешћи непријатељ бивших сродника и сународника. Но, и овакав драматичан обрт открива релативност процене, која првенствено зависи од емотивног ангажовања средине. Ако љубе српских епских јунака, по невољи или добровољно, почине превару, грех их заувек обележава. Чак ни отац више не саосећа с ћеркиним удесом, јер „Бог ј` убио, па је *то* проклето“ (Вук II, 44). Апсолутно се разликује процена лепих и младих Туркиња, чим постану љубе и помоћници српског јунака. Њихово неверство према оцу, брату или мужу нико не осуђује, а сам чин се чак додатно мотивише и правда (Вук III, 28, 51).

⁸ Тако се будимски краљ, мада је формални заштитник свог вечитог заточника, означава и као узурпатор: „Ер је њему краљ уз`о куће своје и баштине“ (Б, 12). И, мада се варијанта завршава враћањем и ширењем територија, Вук Огњени остаје, све до своје смрти, поданик који мора непрекидно да доказује оданост (Пешикан-Љуштановић, 2002). С друге стране, Марко као вазал доминира над султаном – поочимом. Не само да цар страхује пред Марковим буздованом, већ без њега не може да одбрани ни породицу, ни државу, нити има успеха у војним походима (Златковић, 2006). Такав „поредак“ певачи (и слушаоци) доживљавају као особени тријумф *свог* јунака над *туђим* господаром. Међутим, сам статус Вукашиновог сина се процењује на различите начине, од последица очеве клетве до срамне, недоличне улоге „турске придворице“ (Вук II, 34, 40).

2.5. Поништене границе

У оквирима сложених односа између слојева традиције, чињеница и сећања на прошлост посебно место имају стилизована присвајања одабраних појединаца из туђе средине. Независно од историјске заснованости поетских биографија, или баш захваљујући упечатљивим детаљима из живота конкретних личности, границе између светова се растварају. Мада се не поништавају, оне постају пропустљиве, док процена ликова може и даље да варира, од епске идеализације до детронизације, поново у зависности од ширег друштвено-историјског контекста импровизације.

Један од јунака који су чврсто везани за српску традицију је Сибињанин Јанко. Према предању, по жељи мађарске господе, деспот Стефан Лазаревић проводи ноћ са лепом девојком, а она рађа близанце – Јанка и Јању. Изузетно порекло (мада није фантастично) испољава се помоћу стандардног обрасца. Јанко се издваја међу вршњацима по расту, вештинама и знању, а када му мати преда очев прстен, закључује да је „једнога цара син“ (Вук Р: 925). Ердeљски племић, гувернер Угарске и отац краља Матије Корвина, тако је трајно остао потомак две значајне српске породице – Немањића и Лазаревића. Преименован, Јанош Иван Хуњади (1387–1456), успешно је ратовао против Турака, све до 1448. На челу хришћанских одреда, које су чинили Угари, Чеси, Немци и Власи, Хуњади се на Косовом пољу сукобио са војском султана Мурата II. Но, и овога пута Турци су славили победу (ИСН: 264), а страховити пораз хришћана одолео је током векова и у форми пословице: „Прошао као Јанко на Косову“ (Вук П, 4543). Кроз готово типично реализовану инверзију узрока и последица, Јанко се нашао на истом разбојишту, где му је погинуо и деда, свети кнез и епски цар Лазар. Усмено преношена тумачења прошлости повезала су две чињенице, обликујући поетски свет на посебан начин. Уосталом, предање сугерише управо такав систем мотивације: „и зато је послје ишао у Србију и био се с Турцима као тражећи своју очевину“ (Вук ЕС: 187).

Копчу између два косовска боја успоставили су и стихови. Међу популарнијим јунацима бугарштица, угарски великаш не мења ни име, ни порекло (Б, 8). Након љубавне ноћи, српски витез Стјепан Лазаровић одлази у бој, а млада Сибињка рађа Јанка и Руде. Само усмеравање јунака ка одређеном простору сугерише и трагедију: „У Косову одјездише у Косову погибоше“. Поред Јанка, његова сестра близнакиња и сестрић Секула остали су заувек ликови српске традиције. Уз изразито променљиву карактеризацију, постојано се

чувало и сећање на Јанкове сукобе са Ђурђем Бранковићем. Мада разлози нису експлицитно развијени, из дубине епског конфликта помаља се вечита борба око наследства и круне. Јанково право на очевину може послужити и при посредној мотивацији односа према деспоту Ђурђу, коме је иначе сам ујак, деспот Стефан, предао трон.

Нису само странци постајали део српске традиције, већ је и српским јунацима био отворен пут ка баштини суседа. Обликовани на посебан начин, у специфичном друштвеном и историјском контексту, епски хајдуци и ускоци доста се разликују од ликова претходне епске епохе. Они живе и четују по новим правилима, битно другачијим од певачевих визија средњовековног витешког кодекса. Ипак, док особине појединих јунака из овог периода варирају од изузетне храбрости до срамног кукавичлука (нпр. биографија Сењанина Ива, Клеут, 1987), један од котарских ускока постојано чува све врлине витеза. Стојана Јанковића чини посебним управо његова глорификација, независна од националне и конфесионалне припадности певача и слушаца. Контекст импровизације се показује као пресудан само при подели главних и споредних улога.

Осим класичних образаца ускочких женидби и победа над муслиманским првацима, за овај лик се везује и обрада мотива, популарног још у античком свету. Одисеј је свакако најпознатији муж који се своме дому враћа након дугог времена, док његова жена одано одолева брачним понудама просаца. Другачије мотивисане околности исту брачну драму везују за кућу Јанковића, само што расплет пролази без крвопролића (Вук III, 25). Сходно епској хиперболи, јунак бежи из турског ропства, где је провео дугих „девет година / и десете за седам месеци“. Прерушен он стиже до својих двора у Котарима, а на свадби своје љубе искушава оданост породице и чојство сународника.

Интернационални мотив се могао и спонтано везати за славно име, али се епска стилизација вероватно усмерила и кроз сећања на историјске догађаје. О сужањству морлачког харамбаше сачувани су и архивски документи. Стојан је половином фебруара 1666. ухваћен и послат у Цариград, где је тамновао четрнаест месеци: „Начин на који се Јанковић домогао слободе прославио му је име и стекао му као награду витештво Св. Марка, достојанство које је тада било на високој цени“ (Десница, 1991: 152–159).

Између Млетака и Османског царства, Стојан Јанковић је све до погибије код Дувна 1867. стално ратовао против Турака. Непријатељства су често нескривена, од погрдног ословљавања до борбе на живот и смрт. Српски гуслари Стојановој снази дају предност, чак и када га на превару вежу (Вук III, 21), док његова

човечност појачава углед и потврђује битна упоришта епског света. Али, управо ту димензију исти лик не губи ни када о њему певају противници. Он је славни побратим муслиманских првака, па Мустај-бег Лички оглашава:

„Evo knjiga od Kotara ravna,
a od *našeg* Janković Stojana.“ (Hörmann I, 22)

Склапање таквих веза са обе стране границе на Крајини није била ретка појава, а однос према Јанковићу постојано изазива дивљење „друге“ стране док јаше на своме ђогату „*vas u srmi i u suhu zlatu*“ (Hörmann II, XLVII). Но, осим тих спољашњих поступака карактеризације, наглашено је и чојство ускочког првака, чак и онда када се представљају последице међусобних сукоба. Након једне победе хришћана, ускоци одводе робље. Стојан седам година у својој кули држи сина и кадуну Али-бега. Пошто их Турци избаве, бивша робиња потврђује да је Стојан поштовао сва неписана правила понашања, типична за туђу културу:

„Kako sam je mladu zarobio,
doveo je, na čardak turio,
nijesam je ni očim` vidio.“ (Hörmann II, LXXV)

Неминовна пристрасност певача утиче на ток овог окршаја. Величање муслиманске победе појачава Стојаново обећање о промени сопствених назора:

„Nikad vojske podignuti neću
Nit` ću više ratovati s Turcim.”

Ни у овој варијанти, ни међу записима муслиманских песама, српски епски јунак не мења веру, али својим речима и делима ублажава јаз између две стране. Узроци оваквог става према Стојану Јанковићу донекле се могу повезати и са усмено преношеним предањима, која „гумаче“ период његовог робовања у Цариграду. Ту се ускок оженио Туркињом и с њом имао два сина: „Ovi Stojanovi sinovi zvali su se Kulen-aga i Bešir-aga, od kojih potekoše današnji Kulenovići i Beširevići, koji se priznaju Stojanova koljena (...) pa ne samo da se ne odriču svoga starinskog plemena nego se njime upravo diče nazivaju se srodnici Jankovića“ (Maretić, 1966: 169–170). Мада се породично стабло и другачије изводи, статус Стојана Јанковића у

муслиманској средини истог је „порекла“ као и укључивање Хуњадија међу српске епске јунаке.

И, док брачне и духовне везе нису гаранција трајно успостављеног склада, као ни крвно сродство,⁹ древни „статус“ родоначелника остаје повлашћен, чак и када (квази)историјски слојеви апсорбују архаичну подлогу. За разлику од митских културних јунака, они не претварају хаос у космос, нити сучељавају природу и културу, лишени су и божанских црта и магијских моћи (Meletinski, b. g.: 185–186, 215). Међутим, помоћу њих се две културе чврсто преплићу, а они сами оличавају динамику процеса, који су се спонтано и неминовно одвијали током животних услова на одређеном простору и кроз историјске мене цивилизације.

3. (Интер)национални симболи

Кроз различите слојеве своје традиције и сусрете са туђим културама сваки је народ чувао сопствене симболе. То одлично показују биографије Херкула, Ахила или Енеја, Роланда, краља Артура или Вилијама Тела, али и ликови који су изразитије укореењени у националним оквирима (Волх Всеславјевич,¹⁰ Иља Муромец, Олег Вешчиј, Марко Краљевић, Алија Ђерзелез, Скендер-бег). Наспрам њих су књижевни јунаци млађих генерација, који су у измењеним друштвеним условима, превазишли границе националне литературе. И, мада ови ликови-симболи (Ломпар, 2006) не поништавају „припадност“ коју дугују творцу, литерарном правцу и историји националне књижевности, они имају битно другачији статус од епских јунака. Када се, на пример, помене Хамлетово име, смер и број асоцијација може бити различит. Шекспиров јунак, ипак, првенствено призива кризну ситуацију из које се рађају човекове унутарње борбе, искушења и изазови доношења „праве“ одлуке. Та универзална коб људског рода, истоветне тежине у свим временима и на свим просторима, потискује остале детаље, којима је писац свог јунака локализовао као – краљевића из државе Данске. По истом принципу се значења кондензују и око имена других литерарних јунака или историјских личности, било да су по заслугама или злоделима надживеле сопствено време.

⁹ Међу интернационалним мотивима честе су обрађене заваде браће, братоубиства, сукоби између оца и сина, јунака и сестре или мајке крвнице, а начин обраде у свакој средини више зависи од жанровских норми, него од националних чинилаца традиције.

¹⁰ О овим питањима в: Перић, 2008.

Као својеврсно оправдање за догађаје на друштвено-историјској сцени, људски род је временом прибегао и категорији националног менталитета. Тешкоће његовог поузданог дефинисања (Константиновић, 2006: 7–16) вишеструко се испољавају, а у крајњем случају могу се и оспорити. На различитим просторима и одређеном нивоу колективне и индивидуалне свести, код разних народа се обликовала тема о повратку националног месије. Тај Одабрани не досеже до представе о Христу као спасиоцу свих (правоверних), већ је његов други долазак пресудан за опстанак одређеног народа. „U Velsu, Kornvolu i Bretanji među pukom je vladalo čvrsto uverenje da Artur nije mrtav već da će se vratiti kako bi svoj narod spasio od neprijatelja“ (Koterel, 1998: 203). Битни елементи овог предања истоветни су и у српској традицији, само што се са овога света привремено повлачи Марко Краљевић. И он ће сан прекинути када за то дође време, како би помогао свом народу (Вук Р: 486–487).

Ако су на нижем ступњу развоја два краја Европе, упркос разликама, била тако слична по традиционалним представама, било би логично да технолошки напредак још више приближи народе и њихове културе. Догодило се, међутим, нешто потпуно супротно. Под разним маскама и изговорима савременог доба, не само да се удаљавао Велшанин од Балканца, него човек од другог човека.

Литература:

- Б – Богишић, В. 1878/2003². *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Београд: Српско учено друштво, Горњи Милановац: Лио.
- Божовић, Р. 1977. *Арапи у усменој народној песми на српскохрватском језичком подручју*. Београд: Филолошки факултет.
- Вук I – Караџић, В. С. 1975. *Српске народне пјесме I*. СД IV. Пр. В. Неђић. Београд: Просвета.
- Вук II – Караџић, В. С. 1988. *Српске народне пјесме II*. СД V. Пр. Р. Пешић. Београд: Просвета.
- Вук III – Караџић, В. С. 1988. *Српске народне пјесме III*. СД VI. Пр. Р. Самарџић. Београд: Просвета.
- Вук IV – Караџић, В. С. 1986. *Српске народне пјесме IV*. СД VII. Пр. Љ. Зуковић. Београд: Просвета.
- Вук ЕС – Караџић, В. С. 1969. *Етнографски списи*. Пр. М. Филиповић и Г. Добрашиновић. Београд: Просвета.
- Вук П – Караџић, В. С. 1987. *Српске народне пословице*. СД IX. Пр. М. Панџић. Београд: Просвета.
- Вук Р – Караџић, В. С. 1986. *Српски рјечник (1852)*. СД XI/1–2. Пр. Ј. Кашић. Београд: Просвета.
- Вук, Пјеснарице – Караџић, В. С. 1965. *Пјеснарица 1814 – 1815*. СД I. Пр. В. Неђић. Београд: Просвета.

- Делић, Ј. 2011. „Болани Дојчин“ – питеви генезе и модификација певања о сукобу „боланог“ јунака с Арапином. *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић*. Ур. М. Детелић и С. Самарџија. Београд: Балканолошки институт САНУ – Филолошки факултет Универзитета у Београду. 105–125.
- Деретић, Ј. 1995. *Загонетка Краљевића Марка*. Београд: СКЗ.
- Десница, Б. 1991. *Стојан Јанковић и ускочка Далмација*. Београд: СКЗ.
- Детелић, М. 1992. *Митски простор и епика*. Београд: САНУ.
- ЕР – Геземан, Г. 1925. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци: Српска краљевска Академија. Доступан на адреси <http://www.erl.monumentaserbica.com/> (прир. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија и Лидија Делић).
- Златковић, И. 2006. *Епска биграфија Марка Краљевића*. Београд: Рад – КПЗ – Институт за књижевност и уметност.
- ИСН II – *Историја српског народа*. 1994. Београд: СКЗ.
- Клеут, М. 1987. *Иван Сењанин у српскохрватским усменим песмама*. Нови Сад: Матица српска.
- Клеут, М. 2012. *Из Вукове сенке. Огледи о народном песништву*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Константиновић, З. 2006. *Литерарно дело и национални менталитет*. Београд: Народна књига.
- Ломпар, М. 2006. О демонству лакрдијаша. *Летопис Матице српске* 477/3. 294–327.
- Љубинковић, Н. 2010. *Трагања и одговори*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Милутиновић Сарајлија, С. 1990. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Пр. Д. Аранитовић. Никшић: Универзитетска ријеч.
- Орбин, М. 2006². *Краљевство Словена*. Зрењанин: SEZAMBOOK.
- Пантић, М. 2002. *Народне песме у записима XV – XVIII века*. Београд: Просвета.
- Перић, Д. 2008. *Териоморфни јунаци словенске епике. Волх Всеславјевич и Змај Огњени Вук (компаративно-типолошка анализа)*. Београд: Београдска књига.
- Петковић, Д. 2008. *Типологија епских песама о женидби јунака*. Београд: Чигоја штампа.
- Петрановић II – Петрановић, Б. 1989. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I–III*. Пр. Н. Килибарда. Сарајево: Свјетлост.
- Петровић, С. 2001. *Косовска битка у усменој поезији*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Пешикан-Љуштановић, Јб. 2002. *Змај деспот Вук – мит, историја и песма*. Нови Сад: Матица српска.
- Пешикан-Љуштановић, Јб. 2007. *Станаја село запали*. Нови Сад: ДОО Дневник.
- Самарџија, С. 2012. Сказано, списано и написано (Напомене о односима између усменог стваралаштва и писане књижевности). *Српско усмено*

- стваралаштво у интеркултурном коду. Зборник радова.* Ур. Б. Сувајић. Београд: Институт за књижевност и уметност. 15–86.
- Талфј, 2008. *Талфј и српска књижевност и култура.* Ур. В. Маговић и Г. Шуберт. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Херодот. 2005. *Херодотова историја.* Прев. М. Арсенић. Београд: Дерета.
- Hörmann, K. 1990. *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini I–II.* Пр. Ђ. Buturović. Сарајево: Svjetlost.
- Koljević, S. 1982. *Ka poetici narodnog pesništva.* Београд: Prosveta.
- Koterel, A. 1998. *Rečnik svetske mitologije.* Београд: Nolit.
- Krstić, B. 1984. *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena.* Београд: SANU.
- Maretić, T. 1966. *Naša narodna epika.* Београд: Nolit.
- Meletinski, E. M. b. g. *Poetika mita.* Београд: Nolit.